INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MAXSUS MATNLARNI IDROK QILISHNING QIYOSIY-PSIXOLINGVISTIK VA STATISTIK TAHLILI

Raximova Dilnoza Tohirjon qizi
Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktaranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada ikki xil tizimli tillar — ingliz va o‘zbek tillari materialida maxsus (ixtisoslashgan) matnlarni inson omili tomonidan idrok etish va tushunish jarayonlarining qiyosiy-psixolingvistik xususiyatlari tadqiq etiladi. Agglyutinativ va analitik tillarning tarkibiy-lisoniy tabiati matn murakkabligi (text complexity) va informativlik zichligiga qanday ta’sir ko‘rsatishi lingvostatistik hamda eksperimental metodlar yordamida tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari maxsus maqsadlarga yo‘naltirilgan o‘quv materiallarini integratsiya qilish va kompyuter tilshunosligi modellarini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: *matn tilshunosligi, psixolingvistika, maxsus matn, idrok (perception), matn murakkabligi, chog‘ishtirma tilshunoslik, lingvostatistika.*

KIRISH

Zamonaviy tilshunoslik paradigmasida matn shunchaki lisoniy birliklarning chiziqli ketma-ketligi emas, balki kognitiv-pragmatik va psixolingvistik jarayonlarning mahsuli sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, muayyan sohaga oid ilmiy, texnik yoki yuridik (maxsus) matnlarni qabul qilish va interpretatsiya qilish inson miyasidan yuqori kognitiv yuklamani talab etadi.

G‘arb tilshunosligida matn murakkabligini o‘lchash bo‘yicha ko‘plab avtomatik formulalar (Flesch-Kincaid, Gunning Fog) mavjud bo‘lib, ular asosan ingliz tilining analitik tabiatiga moslashgan. Biroq, agglyutinativ tuzilishga ega bo‘lgan o‘zbek tili uchun bunday universal korpus-lingvistik va psixolingvistik mezonlar hali to‘liq ishlab chiqilmagan. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi ikki farqli tizimdagi tillarda maxsus matnlarning strukturaviy qiyinchilik markerlarini aniqlash va ularning matn idrokiga asoratini chog‘ishtirma tahlil qilish zarurati bilan belgilanadi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot davomida qiyosiy-chog‘ishtirma, kognitiv-pragmatik va lingvostatistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Amaliy qism uchun ingliz va o‘zbek tillaridagi kompyuter texnologiyalari (AKT) sohasiga oid 20 ta maxsus ilmiy matn tanlab olindi.

Matnlarning strukturaviy murakkabligini empirik baholash uchun quyidagi lingvistik parametrlar o‘lchandi:

1. Gapning o‘rtacha uzunligi (so‘zlar soni hisobida).
2. Leksik zichlik (TTR – Type-Token Ratio, ya’ni matndagi takrorlanmas so‘zlarning umumiy so‘z shakllariga nisbati).
3. Morfologik yuklama (bitta so‘z turkumiga to‘g‘ri keladigan affikslar va bo‘g‘inlar soni).

Psixolingvistik idrok darajasini aniqlash maqsadida ingliz tilini (B2 darajada) o‘rganayotgan 30 nafar oliy ta’lim talabalari o‘rtasida eksperiment o‘tkazildi. Ularga ikkala tildagi muqobil matnlarni o‘qish va tushunish indeksini (comprehension score) aniqlovchi maxsus testlar taqdim etildi.

NATIJALAR

Matematik-statistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilidagi maxsus matnlarda qiyinchilik ko‘proq leksik-semantik darajada (terminlarning ko‘pligi va polisemantizm) kuzatilsa, o‘zbek tilidagi maxsus matnlarda asosiy murakkablik sintaktik va morfologik darajada namoyon bo‘ladi.

O‘zbek tilida kesimning gap oxirida kelishi va tobe gaplarning zanjirsimon bog‘lanishi tufayli gap uzunligi ingliz tiliga nisbatan o‘rtacha 31\% ga yuqoridir.

Eksperiment natijalariga ko‘ra, talabalarning o‘zbekcha maxsus matnni tushunish ko‘rsatkichi 78\% ni, xuddi shu mazmundagi inglizcha matnni tushunish ko‘rsatkichi esa 62\% ni tashkil etdi. Biroq, o‘zbekcha matnni o‘qishga ketgan vaqt inglizcha matnga qaraganda 1.2 barobar ko‘proq bo‘ldi, bu esa agglyutinativ so‘z shakllarini (ko‘p qo‘shimchali so‘zlarni) miyada dekodlash jarayoni ko‘proq vaqt talab qilishini ko‘rsatuvchi psixolingvistik fakt hisoblanadi.

MUHOKAMA

Ingliz tilida matn idrokini yengillashtirish uchun qisqa so‘zlar va chiziqli sintaktik tuzilmalardan foydalaniladi. O‘zbek tilining ichki qonuniyatlariga ko‘ra esa, maxsus matnlarda so‘z yasovchi va so‘z o‘zgartiruvchi affikslarning ketma-ket zich ulanishi matnning vizual hajmini oshiradi.

Psixolingvistik nuqtai nazardan, o‘zbekcha ilmiy va maxsus matnlarni idrok etishda inson miyasida "kognitiv kutilma" (cognitive anticipation) jarayoni uzoqroq davom etadi, chunki o‘quvchi gapning bosh reasini (kesimni) topish uchun gap oxirigacha lisoniy birliklarni xotirada ushlab turishga majbur bo‘ladi. Ingliz tilida esa S-V-O (Subject-Verb-Object) qolipi mantiqiy markazni matn boshidayoq idrok qilishga imkon beradi.

Ushbu qiyosiy-tipologik farqlar parallel korpuslarda matnlarni avtomatik teglash (kodlash) paytida alohida metama’lumotlar (*metadata*) tizimini yaratishni talab etadi.

XULOSA

O‘tkazilgan qiyosiy-psixolingvistik tadqiqotlar quyidagi fundamental xulosalarga kelish imkonini berdi:

1. Maxsus matnlar murakkabligini faqat ingliz tili modellari (bo‘g‘in va so‘z soni) asosida o‘zbek tiliga ko‘chirib bo‘lmaydi. O‘zbek tili korpus tilshunosligida matn qiyinchiligini o‘lchashda morfologik zichlik va kesimning determinatsiya masofasi bosh mezon sifatida olinishi kerak.

2. Ikki til materialida maxsus matn idrokining o‘ziga xosliklarini bilish mashina tarjimasi sifatini oshirish va raqamli muhitda (gipermatnlarda) axborot uzatish algoritmlarini mukammallashtirish uchun zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kintsch, W. (1998). Comprehension: A paradigm for cognition. Cambridge University Press.

2. Graesser, A. C., McNamara, D. S., & Kulikowich, J. M. (2011). Coh-Metrix: Providing multilevel analyses of text characteristics. Educational Psychologist, 46(4), 223-236.

3. Solijonov, J. (2024). Korpus tilshunosligi asoslari. Toshkent.

4. Umarov, B. (2025). O‘zbek tili diskursida psixolingvistik tadqiqotlar metodologiyasi. O‘zbekiston tilshunosligi, 2(1), 45-52.